

AZ UNITÁRIZMUS JÖVŐJE, AVAGY A JÖVŐ UNITÁRIZMUSA

Előszó

Tanulmányomban át szeretném tekinteni azokat a tudományos, vallásos és társadalomfilozófiai áramlatokat, amelyek meghatározzák a nyugati típusú kultúrák életét és gondolkodását, valamint jelzik azt, hogy merre halad a civilizáció fejlődése. Ennek keretében említésre kerülnek az univerzum és az élet keletkezéséről szóló legújabb elméletek, a társadalmi struktúra oligarchikus berendezkedéséből a demokráciába való átmenet következményei: új tudományok keletkezése, mint a lélektan, a vallásfilozófiában megjelenő humanisztikus áramlatok, mint a vallásos humanizmus az amerikai unitárius egyházban és a keleti meditációs és önmegvalósításra épülő vallásfilozófiák és gyakorlatok. Miután levonjuk a következtetést, visszatérünk a múltbeli gyökerekhez és megvizsgáljuk a hagyományt: Jézus emberségét és tanítását, különös tekintettel Dávid Ferenc szellemi hagyatékára. Erdély reformátorának teológiai felfogását új megvilágításba helyezve vele együtt fogjuk végül feltenni a kérdést: miről szól ez a tudomány?

A stabilitás és fejlődés belső dialektikája

Az ember gondolkodását egyrészt a vele született beállítottság, bizonyos dolgok iránti érzékenység és affinitás határozza meg, de ezen túl nagymértékben a szűkebb és tágabb kulturális környezet is. Hogy melyik esik nagyobb mértékkel a latba, az régóta vitatott kérdés a társadalomtudományokkal, filozófiával és lélektannal foglalkozók körében. Személyes meggyőződésem az, hogy ez is adottság, valamint lehetőség kérdése.

Általános törvény, hogy az ember hitből él. Hiszünk a szüleinkben, barátainkban, embertársainkban, a társadalomban. Hiszünk önmagunkban. Hiszünk abban, hogy mindennapi feladatainkat el tudjuk látni, hiszünk abban, hogy amit teszünk, arra szükség van, így létünk biztos alapokra, a „sziklára” épül. Mindez tehát ideális esetben általános biztonságot ad, a léleknek összhangot és nyugalmat. De mindannyian tudatában vagyunk annak is, hogy a gyakorlatban ez sohasem ideális: hitünk minden egyes felsorolt támasztéka meginoghat, és vezethet az általános kétség és bizonytalanság állapotához.

Miért van ez így? – jön a természetes kérdés. Az unitárius hittan egyik alaptétele adhat kiindulási alapot a válaszhoz: a „tökéletlenség”. Ez a fogalom önmagában feltételezi azt a választ is, amelyet jelen tanulmányom alapvető témájának szántam: a reformáció jelenségét, annak számos aspektusával.

Mára már általánosan elfogadott igazság a fejlődés valósága, amely a hétköznapi tapasztalatra épül, és meghatározza az öntudatot. Az élet maga fejlődést jelent, születéstől a halálig. Egyéni szinten ugyanúgy, mint társadalmi szinten, hiszen az emberi civilizáció keletkezése és útja szintén egy fejlődési vonalat ír le, amelynek hullámvölgyeit ugyanúgy, mint a különböző stádiumait és fokozatait elvileg meg tudjuk különböztetni.

Adva lévén tehát az életnek ezen valósága, a hitnek kettős aspektusa fonódik elválaszthatatlanul egymásba: a hit a jelen állapot stabilitásában, és a hit, amely a jövőre néz: hit abban, hogy a holnap jobb lesz, és a ma létfenntartása e felé a jobb jövő felé vezet. Vagy én szokom hozzá a körülményekhez vagy a körülmények változnak a jobb irányba.

Valaminek mindig változni, javulni kell, hogy az élet értelme megálljon. Ez a fejlődő emberi lét alaptörvénye. Még akkor is, ha a hit minden aspektusa e változás során csődöt mond...

A hithez ugyanis az is hozzátartozik, hogy az ember a jelen állapotot a biztonsága kedvéért állandónak, öröknek érzékeli, és így ellentmondásba kerül önmaga mélyebb szükségleteivel. A hajó halad, de vajon merre? – kérdezzük ilyenkor.

Ez az az állapot, amely törvényszerűen jelentkezik, mikor a fejlődésben minőségváltásra kerül sor. Az általános életminőség változás az egymáshoz való viszonyulás minőségében való változást követeli. Olyasmit várunk el egymástól, amit érezzük valahol: magunk sem tudunk teljesíteni. Habár kellene. Ilyenkor van az, hogy meginog az erkölcsi értékek oszlopain nyugvó hit, egy általános bizonytalanság alakul ki: félelem a jelentől és kétség a jövőt illetően. Bizalmatlanság önmagammal és a társadalommal szemben.

„Az igaz ember hitből él.” Ez az ismert ószövetségi mondás nem véletlenül lett Luther Márton, majd a reformáció mozgalmának alaptétele. Vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről. Két fontos eleme van ennek a mondatnak: igazság és hit. Az „igaz” kritérium azt jelenti, hogy valami megfelel a tapasztalati valóságnak. Ha ebből indulok ki, és figyelembe veszem a reformáció korabeli társadalmi állapotokat, akkor érthető a lutheri alaptétel mondanivalója: az ember igaz, aki a valóság alapján áll, és hitét a valóság-érzékére alapozza. Azaz, nem a *külső* hagyományra, nem a tekintélyre, hanem arra a *belső* erőre és józanságra, amely megmutatja az általános konvenciókon túli valóságot, és az életet egy új minőségbe emeli. „Itt egyszerre úgy éreztem, mintha újjászülettem és nyitott kapukon át a mennybe léptem volna.” – írja Luther Márton. (UNÉL 65,6)

Luthert követően a hit új értelmet, és alapvető fontosságot nyert. Ez a hit egy *lelki folyamathoz*, az újjászületés megtapasztalásához ugyanúgy kapcsolódik, mint a korabeli *társadalmi változásokhoz*. Ennek tudatában tudjuk igazán értékelni a kijelentést: „A hit Isten ajándéka.”

Hit és tudomány

Manapság a hit a köztudatban vallásos fogalom, és ellentétbe állítják a tudománnyal. Pedig ez alapvető tévedés. A tudomány ugyanis szintén hitből él. Ha csak azt a tényt veszem figyelembe, hogy a tudományt emberek gyakorolják, akkor is tudatában kellene legyenek annak, hogy ezek az emberek is hitből élnek. Abból az általános hitből, amit előbb az öntudatos lét aspektusaként írtam le. Ezen túlmenően azonban igaz ez a tétel abból a szempontból is, hogy a tudományos elméletek maguk is végső soron hitre épülnek: egy bizonyos keret-elméletbe vetett hitre. Ezt az elméletet nevezi a tudomány paradigmának.¹ Ha a föld lapos, és a világ 6000 éves, akkor minden megfigyelésnek igazolnia kell ezt a hitet. Például, a Nap és a csillagok forognak a föld körül, és ha sokáig megyek egy irányba, elérem a világ végét, ahol Isten birodalma kezdődik. Ha nem így van, akkor baj van az elmélettel – de a hitemmel is.

A hitnek és a tudománynak összhangban kell lennie, mert a kettő végső soron ugyanaz. A hitről szóló tudomány is tudomány, és meg kell felelnie a tudományos kritériumnak ahhoz, hogy az ember hite kiállja az értelem próbáját.²

Már az iskolában érdekeltek a tudományos elméletek a világ és az élet keletkezéséről, és azok filozófiai megfogalmazásai. Olvastam Demokritosz elméletét,³ aki már az ókorban

¹ Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago, 1962. Lásd még: *Dávid Ferenc világa*, Unitárius Élet, 64. évf., 2. szám, 20. old.

² Érdemes itt megemlíteni – ha szélsőséges is – Richard Dawkins álláspontját.

foglalkozott azzal a felvetéssel, hogy kell létezzen egy olyan legapróbb elem, amely az anyagi világmindenséget alkotja.

A modern fizika atom-elmélete a legkisebb elemi részecskéket is további elemekre bontja. Annak idején a kémiaórán érhető volt számomra a szerkezeti felépítés, a különböző elektromos töltések által kényszerpályára kényszerített elemek forgása, de végig izgatott az a rejtély, amelyre akkor nem kaptam választ: vajon mi hajtja az elektronokat az atommag körül? „... valaminek lenni kell az energia mögött.” – mondotta Einstein.⁴

Ma is érdeklődve olvasom azokat a legújabb kutatásokat, amelyek szerint kvantum szinten minden kiszámíthatatlan, a kísérleti eredményeket befolyásolja a kutató hite. Wigner Jenő, Nobel díjas fizikus írja: „A kvantum fizika törvényeit lehetetlen következetesen meghatározni a tudatra való hivatkozás nélkül.”⁵ Stephen Hawking írja valahol: az ember minél inkább behatol az univerzum rejtélyeibe, annál inkább az az érzése, hogy „valaki figyel”. Az atomfizikusban az atom önmagát vizsgálja – vonja le filozófiai következtetését egy másik kutató. A természettudományok összefoglalása is gyakran vezet ilyen jellegű következtetésekre. Viktor F. Weisskopf így összegzi a modern tudományos elméletek ismertetését: „... a természetben az ember kezdi felismeri önmagát.”⁶

Amint az univerzum, úgy az élet keletkezése még nagyobb rejtély volt számomra. A mai napig lélektani képtelenségnek tartom elképzelni azt, hogy élettelen anyagból élő lény, az első sejt megszülethetik. És nemcsak ez okoz gondot. Emlékszem, a gimnáziumban, mikor a tudományos materializmus égisze alatt az evolúció elméletét tanultuk, szeget ütött fejembe egy dilemma, amit valahogy így fogalmaztam meg: értem hogyan jöttek létre a fajok a fejlődés folyamán, de egyet nem értek: miért? Mintha épp az *értelem* hiányzott volna ebből az elképzelésből.

Lehet, hogy a fajok keletkezésének a folyamata így működött, gondoltam, de az ember ezt nem tudja elképzelni. Ha meghalok, ez a test, amit valami erő kitölt, mozgat és összetart úgy esik össze, oszlik szét és olvad bele a környezetbe, mintha nem is létezett volna. Ez hogyan lehetséges? Ha képes vagyok úgy tekinteni önmagamra, mint tárgyra, akkor mi vagyok tulajdonképpen? Ki a figyelő és mi a megfigyelt? Voltam-e még azelőtt, honnan jöttem és hová tartok? És azt, ami rajtam túl van: az egész világmindenséget mi hozta létre?

Ezek a kérdések nem (nem csak) vallásos, hanem természettudományos kérdések! A természettudomány leírja a mechanikus folyamatokat, a tudós modellezi ezt a képet tudatában, de ugyanakkor ott áll mindig a kimondott vagy kimondatlan kérdés: miért? A kérdés, amely zavarba ejtően kétirányú: egyidőben irányul a megfigyelt modellre és arra, aki/ami azt figyel.

Teológiai tanulmányaim alatt egy agykutató könyvében olvastam a következő összegezést: ma már nagyjából tudjuk hogyan működik az agy. Az emberi elme olyan, mint egy tévé,

³ Tőle származik az atom (= gör. parány) elnevezés. *A kultúra világa, Irodalom, filozófia, nevelés*, 550. oldal

⁴ Ronald W. Clark, *Einstein: The Life and Times*, New York: World Publishing, 1971, pp. 19-20

⁵ Eugene P. Wigner, azaz Wigner Jenő Pál, 1902–1995, elméleti fizikus, matematikus, Szilárd Leó és Albert Einstein kutatói köréhez tartozott. V.ö. továbbá: "It was not possible to formulate the laws (of quantum theory) in a fully consistent way without reference to consciousness." "It will remain remarkable, in whatever way our future concepts may develop, that the very study of the external world led to the conclusion that the content of the consciousness is an ultimate reality." (*Remarks on the Mind-Body Question*, in Wheeler and Zurek, p.169)

⁶ Victor F. Weisskopf: *Tudás és csoda*, 1987, 251. oldal.

amely a különböző érzékek által szállított információk alapján képeket állít össze és jelenít meg. Csak azt nem tudjuk ki nézi ezt a tévét.

A régi korok embere számára a tudomány és vallás összefonódott az isteni teremtés elvében, amely egyszerre elégítette ki az értelmi és érzelmi igényeket. Dávid Ferenc számára még egyértelmű volt a válasz arra a bizonyos miéltre: „Miután az Isten mennyet, földet és mindent azokban megteremtett, melyekben az ő bölcsességét, hatalmát és jóságát megmutatta, minden teremtménye között (gondolok a testiekre és külsőkre) egy sem volt, mely az ő teremtetőjének hatalmát, irgalmasságát és jóságát tökéletesen tükrözze, őt dicsérné és felmagasztalná. Csorbás, hiányos a teremtés, ha olyan teremtmény nincs, mely az Isten bölcsességét és hatalmát megismerve, őt dicséri és felmagasztalja. Ez az oka, amiért az embert az Isten megteremtette, és e világba helyezte: hogy az Isten teremtett világát szabadon megismerje és a teremtést értékelve annak teremtetőjét magasztalja.”⁷

A reformáció, felvilágosodás és humanizmus kora nemcsak az egyház egységét és a világszemlélet egységességét törte meg, hanem a tudományos gondolkodást is kezdte kivonni a vallásfilozófia hatásköréből. Descartes-nál a gondolkodásra és ezzel a rációra helyeződik át a hangsúly a létezés alapjának megvetésében, és ezzel elindult egy folyamat, amely tudatosította az értelem és érzelem közti távolságot. A tudomány mindinkább szekularizálódott: újabb és újabb tudományágak vonták ki magukat a vallás szolgálatából. Az ember és az általa vizsgált környezet két külön valóság lett. De vajon jól van ez így?

Újabban mind jobban érződik az a jelenség, hogy a tudományos világszemlélet részévé válik a „miért” kérdése is, és ezzel együtt merül fel az ember és környezete, ezen belül pedig főképpen az élő környezetének végső egysége. A tudományos gondolkodás és szellemi öntudat egy magasabb szintjén visszatér a misztérium. Erre egy érdekes példa az értelmes tervezettség elve, amely vallásos áthallásai okán meglehetősen ellenállásra talál a tudományos körökben, de illusztrálja a fent elmondottakat, valamint azt a jelenséget, amelyet a reformációs folyamatban is megfigyelhetünk, és a tudományos világkép átértelmezésében fejezhetünk ki.

Amerikában, a kilencvenes évek első felében, szűkebb tudományos körben megfogalmazódott egy elmélet, amely új választ kívánt adni egy misztériumra: az élet eredetének végső titkára. Az elméletnek „Intelligent Design”, azaz értelmes tervezettség nevet adták. Annak ellenére, hogy ez egy szűk kutatói körben elterjedt és vitatott nézet, említést kell tennünk róla.⁸

Az „értelmes tervezettség” elmélete a darwini evolúció hiányosságait fejt ki, és azt igyekszik bizonyítani, hogy az csupán egy bizonyos fajon belüli változásokat magyarázza meg, nem tudja igazolni a faj keletkezését.

Az egyik fő tudományterület, ahol ez a kérdés felmerült a molekuláris biológia, a biológiai kutatás területén egy olyan szint, amelyet Darwin a kezdetleges eszközök miatt még nem ismerhetett. A molekulák szintjén mikroszkopikus gépek látják el az alapvető élettani folyamatokat. Ezek összetettsége két olyan kérdést vet fel, amelyre a kutatók szerint a tudomány nem tud választ adni: hogyan állhatott össze a legegyszerűbb gépezet minden előzmény nélkül? Továbbá: ezekhez a mikroszkopikus gépezetekhez, illetve az általuk felépített teljes sejthez szükséges kémiai elemek hogyan szerveződhetnek élő rendszerré. Az információ mennyiség, ami ennek a rendszernek a leírásához szükséges egy 400 oldalas

⁷ Rövid útmutatás... In: Gazdag Árpád: *Dávid Ferenc, a megfeszített Jézus Krisztus szolgája*, 89. oldal

⁸ *Unlocking the Mystery of Life* d. dokumentumfilm alapján. Az értelmes tervezettség elvéről lásd részletesebben: *Darwin és a Tudás Fája* c. tanulmányomat, amelyet az Unitárius Élet ézévi 2. számába szántam.

könyvnek felelne meg. Shakespeare két sorát sem lehet taláalomra leszórt betűkből kirakni, hát még egy ilyen könyvet! – érvelnek az értelmes tervezettséget feltételező kutatók.

Ennél fontosabb számunkra azonban a tudományfilozófiai érvelés, amely ehhez az elmülethez kapcsolódik. William Dembski filozófust és teológust a Dél-dakotai hegybe bevéselt négy amerikai elnök arcképe ihlette arra, hogy felállítsa a „kikövetkeztetett tervezettség” két kritériumát: a valószínűtlenség és specifikusság elvét. Lényege: ha egy bizonyos jelenség túl bonyolultnak tűnik ahhoz, hogy véletlenszerű keletkezést lehessen feltételezni, továbbá, amennyiben ez a jelenség emlékeztet bennünket valamire, azaz mondanivalója, üzenete van, akkor ott értelmes tervezettséget feltételezünk.

„Meggyőző elképzelés az, hogy az univerzum racionális és megismerhető, amit egy magasabb intelligencia látott el kézjegyével, azt akarva, hogy mi is megértsük a világot. Ez jóváhagyja a tudomány programját is, vagyis hogy fűrkésszük a világot, és így a világ értelmes egészé álljon össze előttünk. Ha az egész világ csak egy kaotikus halmaz, nem is lenne értelme racionalitást keresni benne. Ha azonban egy elme terméke, akkor a tudomány egy hatalmas és gyönyörű kirakójátékká válik, ahol a dolgok legmélyén racionalitásra, szépségre és megismerhetőségre számíthatunk.”

Mintha Dávid Ferencet hallanánk... Amint említettük tehát, nemcsak vallásunk, hanem a tudomány is a hitre alapszik, amelynek a háttérében a tekintély áll. Ha megvizsgáljuk közelebbről egy-egy tekintélynek számító tudós életét és elméletét, be kell látnunk, hogy ő is az előző korok tekintélyére alapozta következtetéseit, így tudása épp úgy a sötétben való tapogatózás, mint az utána következő nemzedékeké...

Visszatérve a darwini élet és a bibliai tudás fájához:⁹ az intelligens tervezettség problematikájában számomra itt nem az a kérdés hogyan jött létre és működik valami, hanem, hogy milyen hatással van a tudatra egyik vagy másik elmélet: milyen karakter-struktúrát támogat, így mennyire támogatja vagy akadályozza a szellemi fejlődést. Az ember mindig afelé hajlik és azon az úton indul el végül, amely szabadságot nyit az önmaga kifejezésére, megvalósulására – még a tekintély lerombolása árán is.¹⁰

Valóság és vizsgálódó elme összefonódik. Természetes igénye az embernek, hogy értelmet lát a különböző jelenségekben. Vajon miért történt ez velem? – kérdezzük gyakran. Miért működnek a dolgok úgy, ahogy azt tapasztaljuk? Ugyanez a kérdés a kiinduló pont minden tudományos kutatásban. És felállít az ember elméjében egy modellt, amelyről feltételezi, hogy megfelel a valóságnak. Ha a valóság nem is mindig felel meg a modellnek, azért egy dolgot biztosan feltételezhetünk: az a modell, amit én elmémben létrehozok *ugyanazzal az erővel áll meg és működik, mint amely engem is fenntart és működtet.*

„Gondolkodom, tehát vagyok.” – állapította meg Descartes, és ezzel elindult a racionalitás útján. Érzékelem a valóságot, tehát vagyok – mondhatjuk mi, és ezzel egy új dimenziót nyitunk: az érzékelést, amely megelőzi a gondolkodást. Az érzékelés komplexitása, amely ilyen módon felveti az igazság és hit kérdését is, a figyelmet az egész lelki struktúrára irányítja, valamint egy újabb tudományra.

A lélektan szintén a szekularizált nyugati világ tudomány körébe tartozik. Egy viszonylag fiatal tudomány, amelynek pusztá megjelenése annakidején nagyobb kihívás volt a vallásos gondolkodás számára, mint a geológia (Galilei), csillagászat (Kopernikusz), vagy biológia

⁹ Szembetűnő a párhuzam a két fa között: a valóságban is van átfedés, hiszen a bibliai tudás fája azt az ismeretet jelképezi, amelyet a darwini élet fája: a fejlődés megértése az ember megvalósulása.

¹⁰ Lásd a paradicsomi történet mondanivalóját.

(Darwin). Miután a tudományos gondolkodás az eget és földet, valamint az élő világot is kivonta a vallás egyeduralma alól, a lélekre került a sor. Ennek a folyamatnak a története azonban sokkal érdekesebb, mint azt így elsőre gondolnánk...

A lélektannak különböző irányzatai vannak, attól függően, hogy milyen mélységig hatol be a lélek titkaiba. Vannak, amelyek a cselekvés formáinak statisztikai elemzésében, kategorizálásában merülnek ki (behaviorisztikus), és vannak, amelyek a lélek legmélyebb, egyetemes tulajdonságait igyekeznek felszínre hozni és megfogalmazni. Számunkra ez utóbbi lesz érdekesebb, mert amint kiderül, ennek vallásfilozófiai jelentősége lesz.

A modern lélektan megszületését egyesek az 1900-as évre teszik, amikor megjelent Freud *Álomelemzés* című munkája. Ez a mű egy korszakot nyitott a nyugati szellemi kultúra fejlődésében. Freud orvos volt, a pragmatikus tudományosság korának gyermeke, aki érdekes dilemmába került elméletével: egyik oldalon a szakmai társadalommal került szembe, amiért a „hisztériát” komolyan vette, másik oldalon pedig a vallással, amiért a szexualitás témáját szalonképessé próbálta tenni. Ezt a témát egyik fél sem látta szívesen, annak ellenére, hogy ebben az időben, a 20. század elején már általánosságban szembenálló felekről kell beszélnünk. Freud munkássága nyomán egy szellemi forradalom ment végbe az európai kultúrában. Az ő kutatási területe a lélek, amely így törvényszerűen a vallásfilozófia területére is kiterjedt. Miről is van szó?

Freud a lelket topografikusan modellezhető egységnek látja, amelyben különböző részeket határoz meg: felettes ént, ösztön ént (Id) és ént. Az ő humanizmusában újra felmerülnek a reformációs gondolatok: a tekintély és szeretet ellentmondásai, az illúzió és igazság közti belső feszültség. Továbbá, az általa elindított szellemi mozgalomban megjelennek a reformáció személyi konfliktusai is, amelyben ugyanazok a problémák merülnek fel, mint a középkorban, így ezek kifejtése is vallásfilozófiai színezetet ölt.

Ezek közül említésre érdemes mindenekelőtt Junggal való konfliktusa. Jung affinitása az okkult tudományok fele aggodalommal töltötte el Freudot, és arra intette tanítványát, hogy ragaszkodjon az ösztön-elmélethez, ha nem akar „az okkultizmus mocsarában” elsüllyedni. Jung mesterében a tekintélyt látja és fogadja el. Ennek a problémának a kifejeződése szintén vallásfilozófiai jelleget ölt olykor: azzal vádolja mesterét, hogy annak materializmusa csak felszínes: a „felettes én” fogalmával titkon az Ószövetség istenét, Jáhvét akarja a lélektanba becsempészni. Ugyanakkor: „Freud nem akarja belátni, hogy Isten az Atya.” – panaszolja Jung.

Visszatér tehát törvényszerűen az istenhit, annak belső ellentmondásos dinamikája, illetve külső kifejezési problematikája, és habár új formában, de viszontlátjuk a reformáció krisztológiai vitáit. Kialakul a mester és tanítványi viszony, a tanítványok köre és az öröklődő szellemiség, hasonlóképpen az apostoli szukcesszióhoz a keresztény anyaszentegyházban.

A személyi adottságok ugyanúgy konfliktusokhoz vezetnek, és irányzatokat indítanak el az új tudományban, mint az őskereszténység vagy a reformáció idején. Az irányzatok megnevezései általában az alapító atyáktól származnak: Freud pszichoanalízisét követi Jung analitikus lélektana, Adler individuálszichológiája, Fromm humanisztikus lélektana, Frankl logoterápiája. A megnevezés jelöli amit az alapítók fontosnak tartanak: mindenekelőtt az ember lelki világának komplexitását és elemezhetőségét, a társadalmi környezet általi meghatározottság és az egyén szabadsága közötti ellentmondást, a társadalmi elvárásoknak való megfeleléssel szemben az emberi képességek megvalósulásának, valamint az élet céljának és értelmének szükségszerűségét.

Annak ellenére, hogy a 19-20. század materialisztikus szemléletű orvostudománya felől közelítenek a szellemi kérdésekhez, a lélek mélységeinek kutatói törvényszerűen fordulnak a

vallásfilozófiához. Munkáikban, elemzéseikben a vallásos tapasztalat ember-közeli, a hit igazsággal érthetőbbé és egyetemessé válnak. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az emberi faj jövője azon múlik, vissza tud-e térni a szellemi gyökerekhez, és meg tudja-e valósítani azt az egyéni és társadalmi eszményt, amely minden világvallás tanításainak lényege.

Összegzésként még meg kell említenünk a mélylélektani elméletek néhány, számunkra fontos főbb elemét. Így Freud már említett elméletét a lélek strukturáltságáról, továbbá a vallás történelem előtti kialakulásáról, a primitív vallási kultúrákról, valamint a zsidó vallás kialakulásában is szerepet játszó Mózes személyéről és vallásalapító hatásáról. Jung elméletéből fontos számunkra az anima/animus (lélek), az én, mint a lelki struktúra egésze, és az archetípus fogalma, valamint az a visszatérő motívum, hogy mindezek a lelki elemek a mitológiában démoni, ill. isteni reprezentációikban testesülnek meg. Továbbá, érdemes megemlíteni Jung elméletét a kultúra szellemi fejlődésének öt szakaszáról, amelynek utolsó stádiumát így írja le: „A jelen korban az ember mitológiai világképét egy lelki struktúrának az ismeretlenbe való kivetítésével magyarázzuk.”¹¹

Ez utóbbi gondolatnak azért van számunkra különös jelentősége, mert míg mindkét állítást igaznak kell elfogadnunk a maga nemében: „Isten teremtette az embert”, valamint „az ember teremti meg istenét”,¹² addig a reformáció folyamatában bizonyos értelemben az utóbbi szempont kerül előtérbe. Ugyanis, mind az egyiptomi Mózes, avagy Jézus, avagy a középkori reformáció korában lezajló szellemi forradalom háttérében a lelki struktúrában bekövetkező változások adnak magyarázatot a mitológiai világkép és a hozzá kapcsolódó kultusz radikális megváltozásához. Ez adja tehát a kulcsot a középkori kultúrában lezajló szellemi folyamatok, és annak a fényében a reformációs irodalom megértéséhez – esetünkben különös tekintettel Dávid Ferenc teológiai munkásságára. De mielőtt erre rátérnénk, tegyünk egy kis kitekintőt azokra a főbb szellemi irányzatokra és előzményeikre, amelyeket ebből a szempontból fontosnak tartok még megemlíteni.

Humanizmus és misztika

Erich Fromm fentebb említett humanisztikus lélektanának alapeszméje, hogy az ember fejlődő lény. Annak ellenére, hogy egyéneként csupán egy rövid pillanatot élhetjük meg ennek az egyetememes folyamatnak – így csupán egy rövid szakaszt járhatunk be e fejlődésben – az emberiség a történelmében végigjárja a teljes utat annak az ideának a megvalósítása fele, amelyet már az ószövetségi próféták leírtak. Míg kétségeit is kifejti a végkifejlettel kapcsolatban, Fromm optimisztikus szemléletet alakít ki az ember kilátásairól. Így – ellentétben a kulturális és genetikai meghatározottságot vallókkal (vö. eleve elrendelés) – pszichoterápiás gyakorlatában is vallja azt az elvet, hogy az embert nem hozzá kell igazítani a társadalmi elvárásokhoz, hanem segíteni a fejlődésének útján, hogy szellemi képességei teljességében megvalósíthassa önmagát.

Ez a gondolat, cél és eszmény áll számos olyan vonás háttérében, amely a nyugati kultúrában terjedő szellemi irányzatokat jellemzi. Megfigyelhető, hogy ma azok az irányzatok vannak az általános társadalmi érdeklődés központjában, amelyek jellemzői a teljesség (holisztika), az én megvalósulása (jóga, ezoterika, spirituális tudományok és egyéb önmegvalósító gyakorlatok, ill. filozófiák); valamint az egyetemességre törekvő koncepciók (egyetemesen érvényes elvek, ill. minden irányzat tanításainak lényegét kivonó következtetések). Érdemes

¹¹ „The whole metaphysical world is understood as a psychic structure projected into the sphere of the unknown.” C. G. Jung: *Psychology and Western Religion*, Princeton University Press, 1984. Ennek fényében válaszolta Jung a kérdésre, hogy hisz-e Istenben, így: „Nem hiszem, tudom.”

¹² V.ö.: „A lét határozza meg a tudatot, avagy a tudat a létet?”

itt megemlítenünk természetesen az amerikai unitárius univerzalizmust, valamint a keretében működő humanisztikus áramlatot.

A humanizmus, mint fogalom, történelmében visszanyúlik a reformáció korára, arra az időre, amikor ez a szellemiség az európai irányzatok jellemzésében használatossá vált. A reformátorok teológusok és humanisták is voltak abban az értelemben, hogy a külső tekintély helyett a belső hangra, a lelkiismeret és értelem hangjára figyeltek, és az emberi értékekre helyezték a hangsúlyt a rítusokkal és dogmákkal szemben.

A modern kori humanizmus ennek az irányzatnak a továbbélése, amely szellemiségénél fogva a nyugati vallásos kultúrában legszorosabban az unitarizmushoz kötődik. Ennek külön fejezetét képezi az amerikai unitárius univerzalista egyház története, hiszen a humanizmushoz vonzó unitárius lelkészek és gondolkodók nagymértékben hozzájárultak az amerikai világi humanizmus létrejöttéhez is (a két irányzat csupán a szertartásokról vallott nézetek tekintetében mutat némi eltérést). Meg kell említenünk itt első képviselőjét, John Dietrich lelkészt, aki ezt a fogalmat először használta, és akire a hagyomány mint alapító atyjára tekint vissza.¹³ Az amerikai világi humanizmus történelmében jelentős szerepet játszottak az unitárius lelkészek, akik az első Humanista Kiáltvány aláírói között többségükben képviselték az unitárius vallásosságot.

A vallásos humanizmushoz rokonítanám továbbá az ősi eredetre visszamutató misztikát, amely törvényszerűen megtalálható minden teisztikus, így az ábrahámi vallásokban is. Habár képviselői köre egy szűkebb, a vallásfilozófia mélységeiben elmélyült egyénekre korlátozódik, a misztikusok tanításának jellemzői lényegi azonosságot mutatnak, függetlenül a vallástól, amelynek keretében előfordulnak, és amelynek fogalmait használják. Szimbolikus tanításaikban, rövid paraboláikban az emberi, ill. isteni lélek azonosságára engednek következtetni.¹⁴

Az általános kitekintésben jelentős és különleges helyet foglalnak el a keleti vallásfilozófiák. Az időben visszafele haladva ez az utolsó stáció, amely tulajdonképpen mint ilyen, első, és kiinduló pont is egyben, hiszen a vallásos és filozófiai gondolkodás első megnyilvánulását találjuk a védikus irodalom legkorábbi teremtés himnuszaiban, amelyben ok és cél, értelem és érzélem, mint mindennek a kezdete és célja ott van a teremtő „EGY” eszméjében.¹⁵

E két utóbbi gondolatnak, amint majd meglátjuk, különös jelentősége lesz Dávid Ferenc eszmevilágának az elemzésében is: azaz pontosabban az egységnek és „a végéről az elejére való visszatérés”-nek.

¹³ Az amerikai vallásos humanizmus megismeréséhez összefoglaló munka Mason Olds: *American Religious Humanism* c. műve. HUHumanists Association NFP, 2006.

¹⁴ Legismertebb mű az európai kultúrában, amely a misztika szellemében született Martin Buber: *Én és Te*.

¹⁵ Hans Joachim Störig írja *A filozófia világtörténetében*: „A filozófiai gondolkodás első csírái annak a kérdésnek a feltevésében mutatkoznak meg, hogy el van-e rejtve az istenek sokasága mögött a világnak egy végső oka. (...) Az egység gondolata, amely később az indiai filozófia nagy és uralkodó témája lett, tehát már ezekben a legkorábbi időkben felderengett. A világot hordozó és létrehozó ősoknak eza keresése jut csodálatosan kifejezésre a Rig-véda egyik teremtési himnuszában: Nem volt semminek nemléte, se léte, / nem volt levegő és fölötté kék ég. / Hol volt a világ? Mi takarta, védte? / Hol volt a magasság és hol a mélység? / Az élet még nem vált el a haláltól, / egymásban pihent a nap és az éjjel: / lélekezés nélkül lélekezett magától / az Egy, és magányát dobogta széjjel. / Fekete volt minden, mint mikor éj van, / az idő csak készülő óceán volt: / s ekkor az Egy, mely ott aludt a héjban, / áttüzesedett s burkából kilángolt. / Megszületett a Szerelem, a lélek / magva és ura minden ösztönöknek; / nemlétig érő gyökerét a létnek / ma is a vágyban keresik a bölcsek.” (Részlet, Szabó Lőrinc fordítása)

Ezek után a bevezető gondolatok után térjünk tehát át az unitárius vallásfilozófia atyjának két, 1567-ben megjelent munkájára, kiemelve néhány jellemző eszmét az előbb elmondottak fényében való megvilágításban.

Dávid Ferenc

Egyes gondolkodók úgy írják le a vallást, mint azt a törekvést, amely egyrészt a tények és érzések közti szakadék megjelenítésére, másrészt annak áthidalására törekszik.¹⁶ Akár Mózes, akár Jézus, vagy Dávid Ferenc gondolatait elemezzük, tudatában kell lenni annak a vallásfilozófiai és kulturális háttérnek, amelyben ezek az emberek éltek és gondolkodtak. Gondolataik kifejtésében az a jellemző, ahogyan a kultúrájukban adott és rendelkezésükre álló szellemi-lelki fogalmakat használják és értelmezik. A középkori reformációban különös jelentőséget kap, ahogyan azokat *egymáshoz viszonyítják*. Ha tudatában vagyunk annak, hogy ezek a fogalmak a lelki struktúra részeit jelképezik, akkor érthetővé válik a folyamat, amit Jung nyomán a modern lélektan én-integráció fogalmával fejez ki.

A reformációs vívódások első jellemző vonása a törekvés a szellemi tekintélyektől való szabadságra. Ezek a tekintélyek ugyanis azok, amelyek az adott kulturális környezetben a vallásos fogalmaknak tartalmat adtak, és az egyén fejlődő öntudatának, társadalmi tudatosságának elavult mintát szabtak, ezzel együtt korlátokat állítva kibontakozásának útjába.

Így érthető Dávid Ferenc heves kritikája a bevezetőben „az atyák vak hagyománya”, az „Antikrisztus pápa” és az ő „okoskodásnak” minősített tudománya ellen, amellyel a tiszta, egyszerű hitet a magyarázkodásaival „elhomályosította”, és táplálta vele a gyomként terjedő eszméket és babonás kultuszokat. Mindenekelőtt azonban így érthető az a törekvés és stílus, ahogyan Dávid Ferenc az „Atyaisten”, „a Krisztus” és „a Szentlélek” vallásfilozófiai fogalmainak tartalmat ad, egymáshoz viszonyítja, bizonyos összefüggésekben elválasztja (disztingválódás), máskor pedig azonosítja egymással az értelmezési átfedések által (integrálódás).

A disztingválódás-integrálódás azt a folyamatot jelöli, amelynek során a meg nem valósult, ill. elfojtott elemi lelki tartalom intuitív úton felismerést nyer (reveláció), ennek révén felszabadul és egy magasabb tudatossági szintbe olvad. Ezzel egy új ön-érzékelés születik, amelyet a megújulás és újjászületés élménye fejez ki. Így megszűnik a lelki tartalom addigi jelképes kifejezéséhez való kötöttség. Ezt az én megnyugvással nyugtázza, hiszen ennek a megszületési folyamatnak a kezdetén a jelkép már eleve nem az igazságot (teljességet), hanem annak hiányát, azaz a hamisságot jelentette számára.

Ezzel a bonyolultnak tűnő fenti okfejtéssel egy olyan tapasztalatot igyekszem leírni, amelyet minden reformátor megélt. Ez a kulcsfontosságú élmény vált elméleti tevékenységének – és később reformátori tekintélyének alapjává. Luther Márton tapasztalatát már a bevezetőben említettük. Feltételeznünk kell, hogy Dávid Ferenc is ismerte ezt az élményt, a lelki újjászületést, amely munkájában központi jelentőséget kap. A fentiekben vázolt mélylélektani fogalmakkal kifejezett folyamat részét képezi az, amit a következőkben leír: „Mikor a keresztény önmagában megzavarodik az írásban tapasztalt ellentmondás miatt, az igazság ismeretének első fokára jut. Kényszerében Istenhez folyamodik, az ő segítségét kéri, és az írás világosságáért könyörög.”

A könyörgés, azaz vívódás és az ember hamis énjének áttörése a felismerés és a belső átalakulás feltétele: „Önmagunk ilyen megtagadása által leszünk Krisztus igaz tanítványai.

¹⁶ V.ö.: Gary Kowalski: *Science and the Search for God*, 6. oldal.

Felvéve a keresztet követjük őt, és ő tanít bennünket. Az Úrhoz térünk, és ő elveszi szemünk homályosságát, szívünk keménységét. Ekképpen megismerve az ő akaratát, értjük meg az ő igéjét.”

Ugyanis: „Ami külső, látható dologról szól az írás az csak kifejezés és jelkép, és addig szolgál, míg azok, amiket jelképez, meg nem valósulnak. Mihelyt pedig megadatnak szükség, hogy megszűnjenek, mert mi szükség van ott jelképre, ahol maga a valóság, amit az jelképez jelen van?”¹⁷ A „jelkép” és „könyörgés” fogalmak gyakran fordulnak elő Dávid Ferencnél.¹⁸

Ha Dávid Ferenc teológiai felfogását a maga teljességében értékeljük, az egy középkori keresztény vallásfilozófiai fogalmakkal kifejezett mélylélektani elmélet jellemző vonásait mutatja, és mint ilyen, pszicho-filozófiának tekinthető.

A fizikai valóság az érző ember számára lelki tartalommal telített. Életünk során ezek a lelki tartalmak, benyomások folyamatosan változnak. Átalakulnak az évek során, elmerülnek, és életünk nehéz periódusaiban, a vívódás és átalakulás folyamán, a lelki gyökereinkhez való visszatérésben újra felszínre jutnak. Az intelligens élet része, hogy ennek a jelenségnek tudatára ébredünk, így belső világunkat, érzéseinket a külső jelképektől meg tudjuk különböztetni. Dávid Ferenc vallásfilozófiai szemléletében ez teljes mértékben jelen van. Egész művén végigvonul a jelképpel kapcsolatos „külső” és „belső” megkülönböztetése. Vallásfilozófiájának gerincét a következő felsorolásban összegezi:

„Hogy pedig ezeket nyilvánvalóbban megérthessük, rendszerbe foglalva, cikkelyenként kell megmagyarázzuk:

Legelőször: miben áll az ó és új világ teremtése.

Kétféle születés.

Két Ádám,

Két élet.

Két halál.

Két feltámadás.

Két körülmétkedés.

Két Jeruzsálem.

Az Ó és Újtestamentumnak a különbségei, stb.”

Ez a kettősség az ó és az új szövetség kettőssége: anyag és lélek, ceremóniák és „a Krisztus”.

Dávid Ferenc számára „a Krisztus”¹⁹ egy olyan szimbólum, amely a lelki képességek összességét jelképezi, mindazokat a tulajdonságokat, amelyek az ószövetségi emberek számára a ceremóniákban jutottak kifejezésre.

„... az ószövetségi Törvényben a test igazsága volt, az Evangéliumban pedig a lélek igazsága van.”²⁰ Megfogalmazódik tehát az a lélektani elv, hogy a vallásos cselekmények célja az ember lelki-szellemi teljességének megvalósulása. Ez a szempont segítséget nyújt ahhoz, hogy e fogalmak sajátos használatát is értelmezni tudjuk. Ezek közül fontos a Krisztus

¹⁷ Útmutatás, 71. oldal

¹⁸ Az összesen 200 oldalas műben a jelkép 27-szer, a könyörgés 33-szor fordul elő. (Itt megjegyzendő az is, hogy az „ima” „imádás” nagyobb részt negatív értelemben fordul elő, és a bálványok imádatát, míg a „könyörögni” „könyörgés” különböző változatai mindig pozitív értelemben szerepelnek, és az igazság felismerésének, a megvilágosodás elérésének a módját jelentik.)

¹⁹ A Rövid magyarázatban 316-szor fordul elő.

²⁰ Útmutatás, 50. oldal

ellenpárja, az Antikrisztus fogalma,²¹ amelyben a lelket elfojtó – azaz az igazi, az eszményi én helyét elfoglaló hamis ént jelenti. Ez elsősorban az aktuális helyzetben a tekintélyt képviselő élő személyre vetül ki: „Találónan nevezik a pápát Antikrisztusnak, azaz az igaz Krisztus ellen való hamis Krisztusnak”.

Az Antikrisztus általános, lelki instanciaként való értelmezésére mutat továbbá a fogalom általános használata: „Szent János és Szent Pál életükben láttak már valami szikrákat villanni, mert akkor már sok Antikrisztus volt.”²²

Az Antikrisztus egyik vonása, hogy: „az egy felséges Atya Istenből hármasság, avagy háromszemélyű Istent csinált”. Lélektani szempontból magától értetődik a magyarázat: Dávid Ferenc számára a „hármasság” a hamis tekintély bizonyítéka, a három isten reprezentációja ugyanis ebben az értelmezésben a lelki tartalom projekciójával, azaz a reprezentációval való *azonosságot* jelenti, szemben az *egyetlen* Istennel, ill. *egyetlen* Krisztussal, amely egységében a lelki tartalmat, annak teljességét *jelképezi*.

Továbbá: „... ő hármasságot hozott be, mellyel ki akarta törölni a Betlehem városában született Jézust...”. A hármasság reprezentációja ebben az összefüggésben a bálványozást jelenti, hiszen a lelki tartalom megvalósulása – amint fentebb említettem – egységet jelent.

A hármasság hagyományos teológiai értelmezése heves méltatlankodást idéz elő Dávid Ferencnél: „Hármat tanított az egy Istenben, de úgy, hogy miképpen az Isten lényegében nem három, azonképpen személyében nem egy. És néha az egy Istent tanította az egy lényegben, néha az egy lényegét az egy Istenben, néha a három személyt az egy Istenben, néha pedig az egy Istent a három személyben. És hogy az Atya nem a Szentháromság, sem a Fiú, sem a Szentlélek, és hogy a lényeg nem hármasság, de azért az egy Isten a Szentháromság és egy lényeg. Nemhogy megérteni nem tudja senki e sokféle tévelygést, de még számban sem tudja tartani.”²³

Mivel tehát a három isten reprezentációjának értelmezését nem tudta elfogadni, számára az a politeizmust jelentette. Így érthető a visszatérés a kereszténység monoteista gyökereihez, hiszen ez a lelki folyamat a politeisztikus világból a monoteisztikusba való átmenet által valósul meg. Ezért Dávid Ferenc visszatérése az evangéliumi gyökerekhez nagyrészt a páli koncepció felelevenítését jelenti, hiszen Pál volt az, aki annakidején a görög-római környezettel megküzdve a politeisztikus világból a monoteisztikusba alakította át.

Az integráció lélektani folyamatának leírására ismerhetünk abban a megfogalmazásban, amely egy egész fejezet címében is szerepel, és a reformáció folyamatának jellemzésére használja. Ezt így fejezi ki: „a Krisztus a végéről az elejére megy”. Ennek a jelképnek a használatában felismerhetjük azt a folyamatot, amelyben az elfojtott lelki tartalmak összege, mint egész a tudatosság előterébe kerül, mint eszményi állapot: a Krisztus.

Ezt igazolja az a leírás is, amelyben a lepel fogalmát használja a tudatos és tudattalan lelki tartalmak közötti határ jelképezésére: „Őelőttük lepel volt, ami miatt a Krisztus ábrázatának dicsőségét nem láthatták. Illés palásttal fedte be arcát (I. Királyok 19). Ugyanígy cselekedett Mózes is (Exodus 3). Később a kőszikla hasadékában az Úrnak csak a hátát láthatta meg, mert a látás beteljesedése a jövőben következett el (Exodus 33).” „...nekünk vele örökké való kapcsolatunk van, minden árnyék és lepel nélkül.” – írja Dávid Ferenc Krisztusra hivatkozva, ahol a Krisztus számára a lelki teljesség, azaz a megosztottság nélküli állapot jelképe. Hogy

²¹ 119-szer fordul elő a két műben.

²² *Rövid magyarázat*, 18. oldal.

²³ *Rövid magyarázat*, 8. oldal.

ennek a jelképnek lelki értelme van, arra a következők is utalnak: „A lelki értelmet akkor eltakarta a betű, míg a Krisztus által az meg nem nyilvánult” – ahol a „betű” az ószövetségi idők vallásos törvényét jelenti, amely rendelkezik a ceremóniákkal és egyéb külsőségekkel kapcsolatos szabályokról.

„Mózes az ő törvénye teljességének titkát nem értette, jóllehet homályosan, az ő lelkében látta és hitte, hogy a Messiás, a Krisztus megadatik; amiképpen az ígélet földjét is csak távolról láthatta, de abba be nem mehetett.” Ebben a mondatban további fontos kiemelendő fogalmak: „a törvény teljességének titka”. Ez szépen utal a vallás eszménykép-megvalósító törekvésére a „teljesség” és a „titok” fogalmak lélektani értelmezésében, amely az én teljességének megvalósulására vonatkozik a tudattalan lelki tartalmak (titok) integrációja által.

A Dávid Ferenc-i koncepció én-elméletként való interpretálásában fontos példa lehet még a „lelki halál” értelmezése. Megkülönbözteti ugyanis a fizikai halált a lelkitől. Mindkettő eredetét a bűnbeesés történetére vezeti vissza, és néhány ószövetségi példán illusztrálja. „Így értsd Ezékiel Prófétánál való ’tetemek’-et is...”: „Test szerint annyira nem voltak azok meghalva, hogy ők maguk mondják: ’A mi tetemeink megszáradtak.’” A tudattalan én a halál állapotát jelenti. Az eszménykép, az énkép elérhető valóságossága ebből a halálból támaszt fel: „Akik pedig a Krisztushoz járulnak, a halálból az életre jutnak.”

A fizikai és lelki dolgok megkülönböztetése egy jellemzően reformációs jelenség. Hiszen egy elavult vallásos világrétegtől igyekeznek az ember megszabadulni, annak járulékos elemeitől: a kultusztól, a jelképektől, tekintélyektől. Ezáltal pedig az érzést, és vele együtt egy egész érzésvilágot, magát a *lelket* igyekeznek felszabadítani.

Mindennek intellektuális útja a szimbólumok elemzése, lelki tartalmuk felismerése annak érdekében, hogy az ember a megvalósulás útján haladhasson. Így a *lelki értelem* Dávid Ferenc világnézetében az a fogalom, amelyet gyakorlati szempontból a legfontosabbnak tekinthetünk.

Ennek legszebb kifejeződése a lélek felszabadítása az úrvacsora test-kenyér felfogásából, azaz a transzsubstantiatio tanából: „Ezért volt Luther Mártonnak olyan sok munkája Krisztus koporsójának felnyitásával, mikor támadni kezdte a búcsút, purgatóriumot, szenteltvizet, a misét és az összes egyéb káromlást, melyektől az örök élet elnyerését függővé tették. Ezért volt nehéz Zwingliusnak az úrvacsorai test-kenyérből való kibontakozás, amiképpen minékünk is, kik ki akarunk szabadulni a másik koporsóból, tudniillik a lényegből, személyekből, kétféle természetből, ezek örökkévalóságából és egyenlőségéből.”

A lelki értelem megvalósulása *szoros lélektani összefüggésben áll az egyetlen Isten tanításának hangsúlyozásával*. Annak ellenére, hogy a szentháromság dogmájának lényegi azonosságra szóló értelmezéseit nem tudja elfogadni, szépen kimutatható Dávid Ferencnél, hogy „a Krisztus” és „Isten” fogalmak a lelki értelmezés gyakorlásában hogyan azonosulnak, amikor az a szerepük, hogy *ugyanazt a lényeget* kifejezzék.

Amint előbb említettük, „a Krisztus” Dávid Ferenc számára az ószövetségi Törvény lelki értelme. Ugyanakkor, az Írás „igazi értelmének” felismerésében a legfontosabb szabályt így állítja fel: „Az írásban kettőre kell néznünk. Először, ami Istenre vonatkozik, másodsor, ami ránk, emberekre vonatkozik (akikhez az Isten szól). Vagyis: mi az, ami Isten szerint *lelki értelemben* értendő, és mi az, ami testben, külső cselekedetekben értendő.”

A további érvelésében is szépen kiténik máshol, hogyan különül el, amikor a projekcióról való visszavonásról van szó, és ugyanakkor olvad össze végső soron az emberi és isteni, a „külső” és a „belső”, amikor implicite a lényegről van szó. A külsőre vonatkozik például: „Az istentelen zsidók cselekedetei Krisztus elárulásában és halálra ítéelésében jó, mert az Atya Istennek akarata, és a mi üdvösségünkre való tekintettel történik meg. De nem jó az emberek tekintetében, mert bűn és nagy véték az ártatlanokat elárulni és halálra ítélni.” Valamint, a

belsőre vonatkozik: „Sok tilos dolog van Isten törvényében, ami ránk vonatkozik: az ítékezés, a vád, az eskü. De mikor az Isten mibennünk az ő lelke által ítélt, esküszik, vádol, az megengedett, jónak és igaznak tartandó, ...”

Itt az isteni és az emberi mindkét térben jelen van. Ez a kettős térben lejátszódó dráma tehát úgy nyer értelmet, ha a két teret azonosnak tekintjük. A reformáció folyamatának lelki aspektusa az egész lelki szerkezetet érinti, a változások a teljes egészre kihatnak, így a reformátorok koncepciója *az isteni és az emberi tér misztikus átjárhatóságát, azaz átfedését* illusztrálja.

Ez egy természetes törvényszerűség, és ugyanakkor a karaktert jellemző adottság. Ennek a törvényszerűségnek a felismerését és alkalmazását reformátori adottságnak nevezném, magát a karaktert, amelynek ez jellemzője pedig reformátori lelkületnek. Ez a lelkület és adottság teszi lehetővé Dávid Ferenc számára azt, hogy a bibliai ellentmondásokat feloldja: „Vannak tanítások a szentírásban, amik a külső emberre vonatkoznak, mások pedig a belsőre. Mivel a kettő önmagának ellentmond, az írásban is szükségképpen ellentmondást találunk. Így ugyanaz az ember halandónak, halhatatlannak, jámbornak és gonosznak, elevennek és holtnak nevezetik. (...) Így, habár ezek az ugyanazon dologra utaló állítások ellentmondóak, mindazonáltal igazak a megfelelő értelemben.”

Számos olyan gondolattal találkozunk, amely a mélylélektani elemzés tapasztalatát idézi: „Míg magunkban Krisztus lelkének értelmét meg nem tapasztaljuk, és az nyilvánvaló bizonyosságot nem tesz a mi szívünkben (...), addig az igaz magyarázat nyitjára nem juthatunk.”

Dávid Ferenc intuitív elemző készségét jellemzi számos további példa, ahol a jelképek „lelki értelmére” következtet: „Felemás barmot nem volt szabad összefogni, kétféle magot ugyanabba a földbe vetni, az új posztót a régi szövethez foltozni, a régi oltárhoz új köveket faragni. Ezek azt bizonyítják, hogy az emberi okosság és mesterkedés semmiképpen nem illik az Isten igéjéhez...” – ahol visszaköszön számunkra a mélylélektani szabály a jelképek értelmezésében az elsődleges (forma) és másodlagos (tartalom) jelleg megkülönböztetéséről.

Ugyanígy értelmezi az isteni metaforákat is: „Gyakorta az Isten, hogy természetét megismertesse emberi ihletésben szól, és emberi jelképekben mutatja meg az ő akaratát. Néha kezét mennyekbe emeli fel, néha a szelek ellen indul; gyakran széke a mennyben van, de gyakran a földre helyezi lábait; ismét máskor pedig mennyből tekint alá az emberek fiaira. Néha bánja cselekedeteit és bánkódik miattuk (...). Úgy tűnik ezekből mintha keze, lába, szeme és egyéb külső tagjai volnának öneki, mely jelképeket ha meg nem határozod az írás igazi értelme szerint, nagy káromlásba és bolondságba esel.”

Összegezésként meg kell állapítanunk, hogy a reformáció folyamatának forradalmi változásai mögött egy lelki folyamat megy végbe. Ez a láthatatlan, csupán intuícióval felmérhető változás az, amelyet értenünk kell ahhoz, hogy megérthessük a vallás lényegét és a hit tartalmát. A jelképek ideiglenesek, de örökérvényű tartalmat fejeznek ki: az ember lényegét, lelki eszményét. A Dávid Ferenc-i teológiában az egység gondolatának és a lelki értelemnek van legfontosabb szerepe, e kettő szorosan összefügg és a jelenkori modern lelki tudományainak alapelveire utal. Ez az életmű tehát úgy érthető, ha a lélektani ismeretek birtokában modellezni tudjuk azt a középkori világ-képet, amelyben a szerző élt. Csak így lehet megérteni azokat a jelképeket, amiket használ, az átfedések belső dinamikáját, értelmét és célját.

Az örökség

Dávid Ferenc műveit, mint szellemi-lelki örökséget áttekintve, különös tekintettel „a Krisztus” és „az Atyaisten” fogalmak használatára, feltevődik a kérdés: mit jelent számomra az a szó, hogy Jézus? Amennyiben a szellemi örökséget tekintetbe veszem, és arra figyelek, akkor be kell látnom: lényegében ugyanazt: azt, ami belül vagyok, amit léleknek érzek, és azt, ami kívül vagyok, ill. amivé szeretnék válni ott, ahol a külső és a belső világ találkozik és egyesül.

Ez tehát az azonosság a Dávid Ferenc-i krisztológiával, ami a tartalmat illeti. Formailag viszont különbség van, hiszen ma már a hagyományos unitárius kereszténységben „a Krisztus” helyett „Jézus”, a történelmi ember eredeti neve használatos, mintegy jelezve az elszakadást a szentháromság-krisztológiától. A formai változás ugyanakkor azt is jelzi, hogy a reformáció folyamata ugyanazon a vonalon halad tovább: egyrészt a gyökerekhez való visszatérést jelenti – hiszen az egyetemes jelképpel szemben a történelmi személy kerül előtérbe. Így gyakorlatilag további megvalósulás fele halad az a folyamat, amit Dávid Ferenc a jelkép beteljesüléseként ír le, amikor így fogalmaz: „Ami külső, látható dologról szól az írás az csak kifejezés és jelkép, és addig szolgál, míg azok, amiket jelképez, meg nem valósulnak. Mihelyt pedig megadatnak szükség, hogy megszűnjenek, mert mi szükség van ott jelképre, ahol maga a valóság, amit az jelképez jelen van?” (Útmutatás 71.) Az evangéliumok ugyanezt így fejezik ki: „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltsen.” (Máté 5,17)

A Jézus-jelkép és az ember

A fenti elemzésből tehát az is kiderül, hogy a hagyományos kereszténységben továbbra is különbség van Jézus, mint jelkép és a történelmi személy között, és továbbra is tart az a szellemi munka és reformáció, amelyet a disztinválódás-intergrálódás fogalmakkal lehet leírni. Ez viszont egy önmagára visszaható, a szellemi adottságokat felszabadító folyamat, amely képessé tesz arra, hogy elfogulatlanabban megvizsgáljuk a történelmi eseményeket.

Ma mind nagyobb igény van a történelmi Jézus megismerésére. Ez egyrészt a kor újabb szintű igényeivel, másrészt azzal magyarázható, hogy a kulturális körülmények és a lélektani tudományok fejlődése, az ember kibontakozó szellemi képességei, valamint történelmi ismeretei együttesen mélyebb belátást engednek azoknak a lelki erőknek a megértésére, amelyek a kétezzer évvel ezelőtti események háttérében munkáltak. Néhány gondolat erejéig menjünk tehát vissza az időben két évezredet.

Az evangéliumi események elemzésében ugyanazzal az alapvető misztikummal találkozunk, mint bármely más tudománynál: a jelenségek megértésében és leírásában nagy szerepet játszik a kutató ember szubjektivitása. Jézus maga nem hagyott hátra írott szöveget, így személyét a dávidferenci értelemben vett „lepel” borítja: az az elfogultság, amely azokat jellemezte, akik a történeteket továbbadták. Az eseményeket mindenki úgy adta tovább, ahogy annak a történetnek az adott körülmények között számára értelme volt. A tényeket magyarázatként kiegészítették, amivel azok még homályosabbak, még nehezebben hozzáférhetőek lettek a racionális értelem számára.

Ahhoz tehát, hogy realisabb képet kapjunk, több réteg alá kell hatolni, amihez először is beható lélektani intuícióra van szükség. Itt is érvényes Dávid Ferenc tanácsa: az ilyen dolgokban a szív tanúságtételéhez kell fordulni, hogy „az Írás igaz értelmét” megtaláljuk.

Jézus történetében csupán néhány jellemző vonást szeretnék kiemelni. Legfontosabbnak először is a gyógyító képességet tartom, a többi jellemvonást, a tanítást és élettörténetet ebből az adottságból vezetem le.

Történelmi tényként lehet elfogadni, hogy Jézus ismerte a szent iratokat, sok időt töltött magányos elvonultságban, valamint az is feltételezhető, hogy adottságai és tanulmányai nyomán különleges belátásra és szellemi képességekre tett szert. Első nyilvános fellépésének körülményei, az ézsaiási idézet, amelyet a zsinagógában felolvas erre utal: „Az Úrnak lelke van én rajtam, mivelhogy felkent engem, hogy a szegényeknek az evangéliumot hirdessem, elküldött, hogy a töredelmes szívűeket meggyógyítsam, hogy a foglyoknak szabadulást hirdessek, a vakok szemeinek megnyílását, hogy szabadon bocsássam a lesújtottakat, és hirdessem az Úrnak kedves esztendejét.” (Lk 4,18-19)

„És elálmélkodtak az ő tanításán, mert úgy tanította őket, mint akinek hatalma van, és nem úgy mint az írástudók.” (Mt 7,29, Mk 1,22)

Általános lélektani törvény, hogy az ember csak azt tudja megtenni, amit el tud képzelni. Életünk a képzelet hatalmában van, sorsunk úgy alakul, ahogy a képzeletünk azt irányítja. Képzelőerőnk hoz létre bennünket életünk folyamán. Ha valaki elveszíti a képzelőerejét, ő maga semmisül meg. De a képzelet által újjá is lehet születni. Ha valamit el tudok képzelni és elképzelésem véghez tudom vinni, azzal a képességeimbe vetett hitet, és ezáltal képességeimet teremtem meg. A képzeletnek annál nagyobb a hatalma, minél mélyebbről és közvetlenebbül van kapcsolatban a belső lelki erővel. Képzelettel gyógyítani lehet, mert meg lehet látni a lehetőséget a másik emberben és elő lehet hívni az erőt, ami meg is valósítja a lehetőséget.

Jézus feltételezett gyógyító tevékenységének egyik kulcsát a képzelet hatalmában látom. Több beszámoló írja le gyógyításai különféle módját. Ezek közül kiemelkedő jelentősége volt annak a kérdésnek, amit így idéznek: hiszed-e, hogy megtehetem? Ez a kérdés is a képzelethez szól: Hiszed-e, azaz: el tudod-e képzelni, hogy ez általam lehetséges, megtörténhetik? Ha a képzelet találkozott, akkor megtörténhetett a „csoda”.

Jézus tehát ennek a képességének a tudatában, ezzel a „hatalommal” gyógyíthatott, tanítása pedig elsősorban ezen adottság és az általa előidézett pszicho-dinamikus folyamat korabeli elméletének tekinthető. Ennek a megértése feltétele továbbá annak is, hogy az evangéliumi eseményeket, parabolákat, hasonlatokat és példabeszédeket meg tudjuk érteni. (Ezért van az, hogy a bibliai tanulmányokban a hitet elsődlegesnek tartják.)

Másik főbb aspektus, amit meg kell említeni a szociológiai. A kulturális viszonyok hozzák létre a különféle szellemi problémákat, azok korlátait kell a lélek és képzelet erejével áttörni a változáshoz. Így érthető, hogy a gyógyítások elmélete egy társadalmi eszményhez kötődik Jézusnál, pontosabban a szent iratokban vázolt prófétai jövőképhez. Jézus számára a beteljesülés közel van kettős értelemben: lelki, és anyagi, azaz történelmi értelemben is. A kettő átfedi egymást. Tevékenysége kezdetén az első, vége fele a második aspektus nyer nagyobb hangsúlyt.

Amint Dávid Ferenc világa, ugyanúgy Jézus világa is egy lelki világ: belső drámai feszültséggel és jelképekkel, amelyek használatában az ellentmondás feloldódást, a feszültség enyhülést talál (Isten szeretet).

„Add meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.” (Mt. 22:21, Mk 12:17, Lk 20:25) Az aktuális történelmi és valláslélektani helyzetet figyelembe véve belátható, hogy ezt a követelményt végső soron sem Jézus, sem népe nem tudta teljesíteni. Ennek a mondásnak az igazsága Jézus életpályája tragikus végét jelentette, és később a zsidó állam rómaiak általi megsemmisítését. „Senki sem szolgálhat két úrnak. Mert vagy az egyiket gyűlöli és a másikat szereti; vagy az egyikhez ragaszkodik és a másikat megveti. Nem szolgálhattok az Istennek és a mammonnak.” (Mt 6:24, Lk 16:13)

A fejlődés útja

Elődeink a tudományos felvilágosodás eredményeként örökül hagytak egy olyan világot, amelyben tudás és hit között tátongó szakadék van. Feladatunk, hogy ezt a szakadékot, a tények és az érzés közötti távolságot áthidaljuk. Ezen a lehetőségen és képességen múlik a jövőnk.

Az egyetemes vallásos kultúra fejlődésében ugyanazt az utat járja, mint az egyén saját élete folyamán. Úgy is mondhatnánk: az élet egyetlen ember egyetlen álma, amelyet sokan álmodunk és sokféleképpen, mégis ugyanaz. Ennek az álomnak a megálmodásában az egység hívó unitarizmusnak különös szerepe van: amint Dávid Ferenc szorgalmazta, el kell különíteni a külsőt a belsőtől, és fel kell ismerni a folyamatot, annak szellemi lényegét.

A politeizmusból a monoteizmusba való átmenet már megtörtént Pálnál, akinek tanítása Dávid Ferenc számára az eredetet jelenti, amelyhez visszatért. A görög-római politeista világképet ismerve felvetődik a kérdés: mi magyarázza ezt az átmenetet a monoteizmusba? Erre a kérdésre a választ a szentháromság-hit lélektani jellegében találjuk meg, amely választ ad arra a kérdésre, hogy hogyan lesz a szentháromság-hit az egység kifejezője. A szentháromság tan az isteni megnyilvánulást hármasságban modellezi: „az Atya”, mint a tekintély hatalma, „a Lélek”, mint a szellemi erő, és „a Jézus Krisztus”, mint az ember. Ebben a modellben tehát immanensen megvalósul a lényegi egység: ember, isten és lélek egysége.

A szentháromság dogma elhagyása a fejlődés további szakaszát jelenti, a vallás humanisztikus jellegének újabb szintű megvalósulását, az ember végső egységében, szellemi teljességében. Ez a folyamat egy tudományos világképben valósul meg, ott, ahol a természettudományok összessége maga a religio szó, mint állítmány értelme: a teremtő képzelet lelket és értelmet összekapcsoló, gyógyító, és egy jobb világot létrehozó hatalma.

Gyakori jelenség manapság, hogy míg a tudomány különböző területein dolgozó emberek megkövetelik a tapasztalati tényekre támaszkodó igazságot, addig kritika nélkül fogadják el, ismétlik és gyakorolnak mindent, amit szerintük a vallásuk a „szeretet” és „igazság” nevében elvár tőlük. A tudás és hit közötti szakadék, az anyagi mentalitás és következménye fokozott mértékben mutatja, hogy egy alapvető változásra van szükség: egy szellemi-lelki igény reformációt követel.

Erre utal a társadalom állapota az általános értékvesztéstől és kommunikáció zavartól a súlyosabb jelenségekig, mint a depresszió és agresszió terjedése. Ugyancsak erre utal a megnövekedett igény a spirituális ismeretekre, amelyek kielégítését az emberek a különböző tudományokban keresik, az okkultizmustól a természettudományokig, beleértve a hagyományos vallásfilozófiák iránt megnövekedett érdeklődést, azok mélyebb megértésének igényét is.

Az unitarizmusnak, mint szellemi irányzatnak jövője tehát ilyen értelemben biztosítva van: az nem egyéb, mint az emberiség jövője a tudás és hit egységében. Miről szól tehát ez a tudomány? Dávid Ferenc és a modern természettudományok egyesített képzeletében a következő választ lehetne megfogalmazni: arról, hogy az ember a világot megértse – és abban önmagát felismerje.

IRODALOM, HIVATKOZOTT FORRÁSOK

A kultúra világa, Irodalom, filozófia, nevelés.

Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago, 1962.

Richard Dawkins: *Isteni téveszme*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007.

Victor F. Weisskopf: *Tudás és csoda*, 1987.

Sigmund Freud *Álomelemzés*, Helikon Kiadó Kft., Gyomai Kner Nyomda, Gyomaendrőd, 1993.

C. G. Jung: *Freud és a pszichoanalízis*, Scolar Kiadó, 2006.

Dr. Baktay Ervin: *A diadalmas jóga, Rádzsa jóga, a megismerés és önuralom tana*, Szukits Könyvkiadó, Szeged.

Gary Kowalski: *Science and the Search for God*, Lantern Books, New York, 2003.

Stephen Hawking: *Az idő rövid története, Az ősröbbanástól a fekete lyukakig*, Akkord Kiadó, 2003.

Viktor E. Frankl: *Man's Search for Meaning*, Beacon Press, Boston, 1985

Jeffrey Moses: *Oneness. Great Principles Shared by all Religions*, Ballantine Books, New York, 2002

Mason Olds: *American Religious Humanism* c. műve. HUHumanists Association NFP, 2006.

Martin Buber: *I and Thou*, Charles Scribner's Sons, New York, 1970

Hans Joachim Störig: *A filozófia világtörténete*, Helikon Kiadó, 1997